

AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SAHƏLƏRİNDƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTİN ARTIRILMASI VƏ İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI

Sona Rauf qızı MURADOVA 

i.ü.f.d.

¹Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

E-mail: sona.muradova @asoju.edu.az

Hüseyn Qayvalı MƏMMƏDOV 

²Azərbaycan Dövlət Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Magistrant

E-mail: huseunmemmedov79@gmail.com

Received: 12 anuary 2026

Revised: 23 February 2026

Accepted: 5 March 2026

UOT: 338

JEL: O24, F14, L60

DOI: <https://doi.org/10.32010/VNOM2152>

Xülasə: Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi dayanıqlılığın əsas şərtlərindəndir. Məqalədə 2010–2024-cü illər üzrə qeyri-neft ÜDM-nin dinamikası, ixracın məhsul və bazar strukturu, kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin rolu təhlil edilmişdir. Tədqiqatda orta illik artım tempi, struktur dəyişmə göstəriciləri və Herfindahl-Hirschman indeksi tətbiq olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, qeyri-neft ixracı artsa da, məhsul və coğrafi diversifikasiya məhduddur. Rəqabətqabiliyyətin artırılması üçün texnoloji yenilənmə, innovasiya, insan kapitalı, logistika, sertifikatlaşdırma və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya əsas istiqamətlər kimi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, qeyri-neft sektoru, ixrac potensialı, diversifikasiya, iqtisadi səmərəlilik.

Giriş:

Müasir dövrdə təbii resurslara əsaslanan iqtisadi artım modelinin uzunmüddətli perspektivdə davamlı olmaması bir çox resurs ixracatçısı ölkələr kimi Azərbaycan üçün də iqtisadi strukturun yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Uzun illər neft və qaz gəlirlərinin dominant rolunu ölkəyə yüksək valyuta daxilolmaları və infrastruktur investisiyaları imkanı yaratmış, lakin eyni zamanda iqtisadiyyatın xarici qiymət dəyişmələrinə həssaslığını artırmışdır. Xüsusilə dünya enerji bazarlarında qeyri-sabitlik, geosiyasi risklərin dərinləşməsi və qlobal ticarət sistemində proteksionist meyillərin güclənməsi qeyri-neft sektorunun strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş strateji yol xəritələri, sənaye və aqrar inkişaf proqramları, ixracın təşviqi mexanizmləri,

sənaye parkları və aqroparkların yaradılması qeyri-neft iqtisadiyyatının genişləndirilməsinə yönəlmiş institusional tədbirlərin əsasını təşkil edir. Son illərdə qeyri-neft sektorunda istehsal həcmində artım, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracdakı rolunun yüksəlməsi, nəqliyyat-logistika və xidmət sahələrinin genişlənməsi iqtisadi diversifikasiyanın müəyyən nəticələr verdiyini göstərir. Bununla belə, emal sənayesinin nisbətən zəif mövqeyi, innovasiya aktivliyinin aşağı səviyyəsi, məhsul keyfiyyəti və beynəlxalq standartlara uyğunluq problemləri, həmçinin ixrac bazarlarının məhdud coğrafiyada cəmlənməsi qeyri-neft rəqabətqabiliyyətinin davamlı və dərin əsaslarda formalaşmadığını göstərir.

Mövzunun aktuallığı onunla şərtlənir ki, qeyri-neft sahələrinin rəqabətqabiliyyəti birbaşa olaraq iqtisadi artımın keyfiyyətinə, xarici

ticarət balansının dayanıqlığına, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və məşğulluğun strukturuna təsir göstərir. Əgər qeyri-neft ixracı əsasən aşağı emal dərəcəli məhsullarla və məhdud bazarlarda formalaşsın, bu halda artımın keyfiyyəti və davamlılığı zəifləyir. Buna görə də məsələnin yalnız statistik artım göstəriciləri ilə deyil, struktur, institusional və texnoloji meyarlar əsasında təhlil olunması zəruridir.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanın qeyri-neft sahələrində rəqabətqabiliyyətin artırılması və ixrac potensialının formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarını sistemləşdirmək, mövcud vəziyyəti empirik göstəricilər əsasında qiymətləndirmək və bu istiqamətdə siyasət tövsiyələri hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- Qeyri-neft sektorunun iqtisadi sistemdə rolunu və struktur dinamikasını qiymətləndirmək.
- Qeyri-neft ixracının məhsul və coğrafi strukturunu təhlil etmək.
- Rəqabətqabiliyyətin ölçülməsi üçün istifadə olunan əsas göstəriciləri müəyyənləşdirmək.
- İxrac konsentrasiyasını və struktur dəyişmələri analitik alətlərlə hesablamaq.
- Azərbaycanın qeyri-neft sahələrində rəqabət üstünlüklərinin və məhdudiyyətlərinin əsas mənbələrini üzə çıxarmaq.
- İxrac potensialının artırılması üzrə elmi-praktik təkliflər formalaşdırmaq.

Ədəbiyyat icmalı

Qeyri-neft sektorunun inkişafı və rəqabətqabiliyyətin yüksəldilməsi məsələsi beynəlxalq iqtisadi ədəbiyyatda struktur transformasiya, ixrac yönümlü inkişaf, rəqabət üstünlükləri və qlobal dəyər zəncirləri nəzəriyyələri kontekstində geniş araşdırılmışdır. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, təbii resurslardan asılı iqtisadiyyatlarda uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün sənaye və xidmət sahələrinin modernləşdirilməsi, innovasiya əsaslı istehsalın genişləndirilməsi və ixracın məhsul-bazar baxımından saxələndirilməsi əsas şərtlərdir.

World Bank tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan üzrə iqtisadi memorandumlarda qeyri-neft ixracının genişləndirilməsi, məhsuldarlığın artırılması və institusional mühitin yaxşılaşdırılması əsas prioritetlər kimi

qiymətləndirilmişdir. Həmin tədqiqatlarda xüsusi vurğulanır ki, qeyri-neft sahələrində rəqabətqabiliyyətin yüksəldilməsi üçün yalnız istehsal güclərinin artırılması deyil, həm də biznes mühiti, logistika, ticarətin asanlaşdırılması və insan kapitalı sahəsində kompleks islahatlar aparılmalıdır. “Competitiveness in Azerbaijan: A Call to Action” hesabatında da qeyri-neft sektorunda məhsuldarlıq fərqləri, bazara çıxış məhdudiyyətləri və innovasiya zəifliyi Azərbaycanın əsas struktur problemləri sırasında göstərilir.

Regional və milli səviyyədə aparılan araşdırmalarda Azərbaycanın qeyri-neft inkişaf modeli daha çox diversifikasiya, ixracın təşviqi, aqrar və emal sənayesinin dəstəklənməsi, sənaye parklarının fəaliyyəti və “Made in Azerbaijan” təşəbbüslərinin nəticələri üzərindən təhlil edilir. Bununla yanaşı, bir sıra işlərdə rəqabətqabiliyyət göstəricisi daha çox ümumi istehsal və ya ixrac artımı ilə eyniləşdirilir. Halbuki müasir iqtisadi yanaşmalara görə rəqabətqabiliyyət geniş anlayışdır və onun tərkibinə məhsuldarlıq, keyfiyyət, innovasiya, logistika, bazar çevikliyi, standartlaşdırma, brendləşmə və institusional effektivlik daxildir.

Mövcud ədəbiyyatda ixrac potensialının qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunur. Bunlara aşkar edilmiş müqayisəli üstünlük indeksləri, ixrac konsentrasiyası göstəriciləri, Herfindahl-Hirschman indeksi, məhsul mürəkkəbliyi meyarları və struktur dəyişmə göstəriciləri daxildir. Lakin Azərbaycan üzrə tədqiqatlarda bu alətlərin bir qisminin ya natamam tətbiq olunduğu, ya da hesablanma metodunun açıq şəkildə göstərilmədiyi müşahidə olunur. Bu da nəticələrin müqayisəliliyini və elmi əsaslandırılmasını zəiflədir.

Ədəbiyyat icmalı göstərir ki, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun rəqabətqabiliyyətini və ixrac potensialını həm makroiqtisadi, həm struktur, həm də institusional müstəvidə birləşdirən daha sistemli təhlilə ehtiyac vardır. Təqdim olunan tədqiqat bu boşluğu qismən aradan qaldırmağa çalışır.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqatın metodoloji bazasını struktur transformasiyası nəzəriyyəsi, rəqabət üstünlükləri konsepsiyası və ixrac yönümlü

inkışaf modeli təşkil edir. Məqalədə qeyri-neft sahələrinin rəqabətqabiliyyətinin və ixrac potensialının qiymətləndirilməsi üçün həm təsviri-statistik, həm də analitik üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası aşağıdakı mənbələrdən formalaşdırılmışdır:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları.
- İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin “İxrac icmalı” nəşrləri.
- Dünya Bankının Azərbaycan üzrə hesabatları.
- AZPROMO və digər rəsmi qurumların açıq statistik və analitik materialları.

Empirik təhlildə əsasən 2010–2024-cü illəri əhatə edən zaman intervalı seçilmişdir. Ayrı-ayrı hallarda 2025-ci ilə aid operativ göstəricilər yalnız meylin təsviri üçün istifadə edilmiş, lakin əsas müqayisəli nəticələrə daxil edilməmişdir. Bu yanaşma məlumatların müqayisəliliyini və metodoloji bütövlüyünü təmin etmək məqsədi daşıyır. [1]

Tədqiqatda istifadə olunan əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

- Qeyri-neft ÜDM-nin ÜDM-də payı.
- Qeyri-neft ixracının ümumi həcmi.
- İxracın məhsul qrupları üzrə strukturu.
- İxracın ölkələr üzrə coğrafi bölgüsü.
- Seçilmiş sahələr üzrə investisiya meylləri.
- Logistika, innovasiya və institusional mühitlə bağlı tamamlayıcı göstəricilər.

Rəqabətqabiliyyətin ölçülməsi üçün aşağıdakı analitik alətlər tətbiq edilmişdir.

Birincisi, orta illik artım tempi hesablanmışdır. Bu göstərici qeyri-neft ixracının seçilmiş dövr ərzində hansı sürətlə artdığını müəyyən etməyə imkan verir. Hesablama aşağıdakı düstur əsasında aparılmışdır:

$$CAGR = \left(\frac{X_t}{X_0} \right)^{\frac{1}{n}} - 1$$

Burada X_t son dövrün göstəricisi, X_0 başlanğıc dövrün göstəricisi, n isə illərin sayıdır.

İkincisi, ixracın coğrafi konsentrasiyasını qiymətləndirmək üçün Herfindahl-Hirschman indeksi tətbiq edilmişdir:

$$HHI = \sum_{i=1}^m s_i^2$$

Burada s_i hər bir ölkənin qeyri-neft ixracında payını, m isə ixrac bazarlarının sayını ifadə edir. Göstəricinin yüksəlməsi ixracın az sayda bazarda cəmləndiyini və xarici şoklara həssaslığın artdığını göstərir.

Üçüncüsü, məhsul və sahə strukturunda dəyişməni qiymətləndirmək üçün sadələşdirilmiş struktur dəyişmə göstəricisindən istifadə olunmuşdur:

$$SDI = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^k |p_{it} - p_{i0}|$$

Burada p_{it} və p_{i0} müvafiq olaraq son və başlanğıc dövrlərdə hər bir məhsul və ya sahənin payını göstərir. Bu indeks strukturun zamanla nə dərəcədə dəyişdiyini nümayiş etdirir.

Dördüncüsü, rəqabətqabiliyyətin keyfiyyət komponentlərini izah etmək üçün müqayisəli-analitik yanaşmadan istifadə edilmiş, innovasiya, logistika, insan kapitalı və sertifikatlaşdırma sahələrində mövcud vəziyyət rəsmi hesabatlar əsasında şərh edilmişdir. Beləliklə, metodologiya yalnız kəmiyyət dinamikasını deyil, həm də rəqabətqabiliyyətin institusional əsaslarını qiymətləndirməyə imkan verir.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti

Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun rolu son onillikdə nəzərəcərpacaq şəkildə artmışdır. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, qeyri-neft ÜDM-nin ümumi daxili məhsulda payı 2010-cu ildə 56,9% olduğu halda, 2024-cü ildə 69,4%-ə yüksəlmişdir. Bu artım iqtisadiyyatın tədricən daha balanslı struktura keçdiyini göstərir. Həmin prosesdə ticarət, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, tikinti və xidmət sahələrinin genişlənməsi mühüm rol oynamışdır.[1]

Qeyri-neft ixracında da müsbət dinamika müşahidə edilmişdir. Tədqiqatda müqayisəlilik üçün əsas göstərici kimi 2024-cü ilin yekun məlumatı qəbul edilmişdir. Mövcud rəsmi mənbələrin müqayisəsi əsasında qeyri-neft

ixracının həcmi 2024 -cü ildə təxminən 3,3 milyard ABŞ dolları səviyyəsində götürülmüşdür. Bu rəqəm 2015 -ci il üzrə təxminən 1,8 milyard ABŞ dolları ilə müqayisədə ciddi artıma işarə edir.

2015–2024 dövrü üzrə qeyri-neft ixracının orta illik artım tempi düsturuna uyğun olaraq təxminən aşağıdakı kimi hesablanır:

$$CAGR = \left(\frac{3,3}{1,8}\right)^{\frac{1}{9}} - 1 \approx 0,069$$

Bu isə orta illik təxminən 6,9% artım deməkdir. Belə dinamika qeyri-neft ixracında artım meylinin dayanıqlı xarakter aldığını göstərsə də, ixracın keyfiyyət və struktur parametrləri ayrıca diqqət tələb edir.

Qeyri-neft iqtisadiyyatının strukturuna baxdıqda məlum olur ki, sənaye, ticarət, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və tikinti əsas sahələr

kimi çıxış edir. Bununla belə, yüksək texnologiya tutumlu istehsal, bilik əsaslı xidmətlər və dərin emal sahələrinin payı hələ də məhduddur. Məhz buna görə qeyri-neft sektorunun kəmiyyət artımı rəqabətqabiliyyətli və yüksək əlavə dəyər yaradan iqtisadi struktur formalaşdırılması ilə müşayiət olunmalıdır.

Qeyri-neft ixracının struktur təhlili

Qeyri-neft ixracının məhsul strukturunu göstərir ki, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bu sahədə aparıcı mövqeyə malikdir. Meyvə-tərəvəz, fındıq, pambıq məhsulları, ərzaq sənayesi malları, kimya məhsulları və alüminium əsas ixrac qruplarını təşkil edir. Bu struktur bir tərəfdən Azərbaycanın təbii-iqlim və resurs üstünlüklərini əks etdirir, digər tərəfdən

isə ixracın daha çox aşağı və orta emal dərəcəli mallara söykəndiyini göstərir.[2]

Aşağıdakı cədvəldə seçilmiş illər üzrə qeyri-neft ixracının ümumi həcmi və əsas sahə qrupları üzrə payları təqdim olunur.

Cədvəl 1. 2015, 2020 və 2024-cü illər üzrə qeyri-neft ixracının ümumi həcmi və əsas məhsul qrupları üzrə payı

İl	Qeyri-neft ixracı, mlrd. ABŞ dolları	Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, %	Sənaye və emal məhsulları, %	Digər mallar və xidmətlər, %
2015	1,8	42	38	20
2020	2,7	45	40	15
2024	3,3	49	39	12

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin “İxrac icmalı” materialları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Cədvəldən görüldüyü kimi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının payı 2015 -ci ildəki 42%-dən 2024-cü ildə 49%-ə yüksəlmişdir. Bu meyl aqro-ixracın sürətlə genişləndiyini göstərir. Eyni zamanda sənaye və emal məhsullarının payının təxminən sabit qalması dərin emal və yüksək əlavə dəyər yaradan istehsalın hələ yetərinə genişlənmədiyini göstərir. Digər mallar və xidmətlərin payındakı azalma isə ixrac strukturunun kifayət qədər diversifikasiya olunmadığını təsdiqləyir.

Struktur dəyişmə göstəricisi üzrə sadə qiymətləndirmə aparıldıqda 2015 və 2024 illəri arasında məhsul strukturunda dəyişmənin mövcud olduğu, lakin bunun radikal xarakter daşmadığı görünür. Bu isə o deməkdir ki, ixracın həcmində artım baş versə də, keyfiyyət

və məhsul mürəkkəbliyi baxımından dönüş hələ məhduddur.

İxrac bazarlarının coğrafi konsentrasiyası

Azərbaycanın qeyri-neft ixracında əsas bazarların məhdud sayda ölkədə cəmləşməsi mühüm risk faktorlarından biridir. Son illərin məlumatları göstərir ki, Rusiya, Türkiyə və Gürcüstan qeyri-neft məhsulları üçün əsas ixrac istiqamətləri olaraq qalır. Bu ölkələrin üstün mövqeyi coğrafi yaxınlıq, nəqliyyat əlaqələri, mövcud ticarət şəbəkələri və istehlak bazarlarının əlçatanlığı ilə izah olunsun da, yüksək bazar asılılığı rəqabətqabiliyyətin dayanıqlılığını zəiflədir.

Təhlil göstərir ki, 2024 -cü ildə qeyri-neft ixracının əhəmiyyətli hissəsi məhz bu üç bazara yönəlmişdir. Bu vəziyyəti kəmiyyətə qiymətləndirmək üçün Herfindahl-Hirschman indeksindən istifadə olunmuşdur.[3] Əgər şərti olaraq əsas bazar payları Rusiya üçün 0,33, Türkiyə üçün 0,17, Gürcüstan üçün 0,07, digər ölkələr üçün isə qalan paylar şəklində

götürülsə, onda düsturuna əsasən indeks aşağıdakı kimi formalaşır:

$$HHI = 0,33^2 + 0,17^2 + 0,07^2 + \dots$$

Sadələşdirilmiş hesablamada belə göstərir ki, indeks orta-yüksək konsentrasiya zonasına uyğundur. Bu nəticə ixrac bazarlarının şaxələndirilməsinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir. Bazar konsentrasiyasının yüksək olması aşağıdakı riskləri yaradır:

- Xarici tələb azalmasının ixrac gəlirlərinə birbaşa təsiri.
- Ticarət məhdudiyyətləri və texniki baryerlərdən asılılığın artması.
- Valyuta və geosiyasi risklərə həssaslığın yüksəlməsi.
- İxracatçıların bazar davranışında çeviklik imkanlarının məhdudlaşması.

Bu baxımdan Yaxın Şərq, Mərkəzi Asiya, Avropa İttifaqının niş bazarları, Körfəz ölkələri və Asiyanın bəzi sürətlə böyüyən bazarları üzrə yeni ixrac strategiyalarının hazırlanması əhəmiyyətlidir.

Qeyri-neft sahələrində rəqabətqabiliyyətin əsas determinantları

Qeyri-neft sahələrində rəqabətqabiliyyət yalnız məhsulun maya dəyəri və satış qiyməti ilə müəyyən olunmur. Müasir şəraitdə bu anlayış daha geniş məzmun kəsb edir və məhsuldarlıq, texnologiya, innovasiya, logistika, standartlara uyğunluq, insan kapitalı və institusional keyfiyyət kimi amilləri özündə birləşdirir.

Texnoloji yenilənmə rəqabətqabiliyyətin əsas şərtlərindən biridir. Azərbaycan qeyri-neft sektorunda, xüsusilə emal sənayesi və aqro-sənaye sahələrində yeni texnologiyaların tətbiqini sürətləndirməlidir. Əks halda, məhsul çeşidinin yenilənməsi, istehsal xərclərinin optimallaşdırılması və keyfiyyət göstəricilərinin artırılması çətinləşir. İnnovasiya aktivliyinin aşağı səviyyəsi, tədqiqat və inkişaf xərclərinin məhdudluğu və müəssisələrdə texnologiya transferi mexanizmlərinin zəifliyi bu istiqamətdə əsas problemlər sırasındadır.[4]

İnsan kapitalı da mühüm determinantdır. Peşə təhsili, aqrar və sənaye menecmenti, rəqəmsal bacarıqlar, logistika və beynəlxalq marketinq sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması ixrac yönümlü inkişaf üçün vacibdir. Məhsuldarlığın artımı və keyfiyyət

yönümlü istehsal modeli yalnız müasir bacarıqlara malik işçi qüvvəsi əsasında dayanıqlı ola bilər.

Logistika və infrastruktur amili Azərbaycanın geoiqtisadi üstünlüklərindən istifadə imkanlarını müəyyənləyir. Orta Dəhliz, regional tranzit marşrutları, liman və dəmir yolu infrastrukturunu, anbarlaşdırma və gömrük xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması qeyri-neft məhsullarının xarici bazarlara çıxışını asanlaşdırır. Nəqliyyat xərclərinin və tranzit vaxtının azalması xüsusilə tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsulları üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Sertifikatlaşdırma, standartlaşdırma və brendləşmə məsələləri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq bazarlarda dayanıqlı mövqe tutmaq üçün məhsullar yalnız həcm baxımından deyil, keyfiyyət, təhlükəsizlik və izlənilənlik meyarları baxımından da rəqabətə davamlı olmalıdır. Bu isə HACCP, ISO, GlobalG.A.P. və digər beynəlxalq standartlara uyğunluğun genişləndirilməsini tələb edir.

Nəhayət, institusional mühit və dövlət dəstəyi mexanizmləri rəqabətqabiliyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Vergi güzəştləri, ixrac təşviqi, güzəştli maliyyələşmə, sənaye parkları, aqroparklar, "Made in Azerbaijan" təşəbbüsü və dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmləri qeyri-neft sahələrinin inkişafına təkan verir. Lakin bu alətlərin nəticəyönümlü və sahəvi prioritetlərə uyğun tətbiqi daha vacibdir.

Sektorlar üzrə qiymətləndirmə

Qeyri-neft sektorunun daxilində ayrı-ayrı sahələrin rəqabət imkanları eyni deyil. Kənd təsərrüfatı və aqro-sənaye, emal sənayesi, turizm, nəqliyyat-logistika və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları fərqli potensial və məhdudiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Kənd təsərrüfatı və aqro-sənaye Azərbaycanın qeyri-neft ixracında ən böyük paya malik sahə olaraq qalır. Bu sektorda torpaq-iqlim üstünlükləri, bəzi məhsullar üzrə ənənəvi istehsal vərdişləri və regional bazarlara yaxınlıq mühüm üstünlük yaradır. Lakin sahədə məhsuldarlıq fərqləri, suvarma, saxlanma, emal, qablaşdırma və sertifikatlaşdırma problemləri rəqabət qabiliyyətini tam reallaşdırmağa imkan vermir. Xammal kimi ixrac olunan məhsulların daha dərin emalı və hazır brend məhsul

formasında xaricə çıxarılması əlavə dəyərin ölkə daxilində qalmasına şərait yaradardır.[5]

Emal sənayesində potensial mövcud olsa da, onun ixracdakı payı hələ məhduddur. Kimya, metallurgiya, tikinti materialları, qida emalı və yüngül sənaye sahələrində modernizasiya və miqyas effektinin gücləndirilməsi vacibdir. Sənaye parkları bu baxımdan mühüm platforma rolunu oynasa da, onların ixrac yönümlü ixtisaslaşma səviyyəsi daha da yüksəldilməlidir.

Turizm sektoru xidmət ixracı kontekstində əhəmiyyətli istiqamətdir. Coğrafi mövqe, mədəni irs, sağlamlıq və dağ turizmi imkanları rəqabət üstünlüyü yaradır. Bununla belə, xidmət keyfiyyəti, mövsümlilik, beynəlxalq tanıtım və regional məhsul paketlərinin formalaşdırılması kimi məsələlər hələ də inkişaf etdirilməlidir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektoru uzunmüddətli perspektivdə yüksək əlavə dəyər yaradan istiqamətlərdən biridir. Bu sahədə texnoparklar, startap ekosistemi, rəqəmsal dövlət xidmətləri və innovasiya təşəbbüsləri müsbət baza yaratsa da, ixrac yönümlü proqram təminatı, rəqəmsal həllər və texnoloji xidmətlərin beynəlxalq bazarlara çıxarılması üçün daha sistemli strategiyaya ehtiyac vardır.

ÜDM-in sektoral strukturu

Qeyri-neft sektorunun iqtisadi sistemdə rolunu daha dəqiq qiymətləndirmək üçün ÜDM-in sektoral bölgüsünə nəzər yetirmək məqsəduyğundur.

Cədvəl 2. ÜDM-in sektorlara görə payı, 2024-cü il, faizlə

Sektor	ÜDM-də payı, %
Sənaye	35,9
Ticarət və avtomobil təmiri	10,7
Nəqliyyat və anbarlaşdırma	7,0
Tikinti	6,7
Kənd təsərrüfatı	5,7
Turizm və ictimai iaşə	2,4
İnformasiya və rabitə	1,9
Digər sektorlar	19,9
Məhsul və idxal vergiləri	9,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Bu bölgü göstərir ki, qeyri-neft iqtisadiyyatında xidmət və real sektor

komponentləri birlikdə artımın əsas daşıyıcısına çevrilmişdir. Xüsusilə ticarət, nəqliyyat, tikinti və kənd təsərrüfatı qeyri-neft fəaliyyətinin geniş bazasını yaradır. Lakin informasiya və rabitə kimi yüksək məhsuldarlıq potensialına malik sahələrin payının aşağı olması gələcək struktur siyasətinin hansı istiqamətlərə yönəlməli olduğunu göstərir.

İnvestisiya və institusional dəstək

Qeyri-neft sahələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi investisiyasız mümkün deyildir. Son illərdə sənaye parkları, aqroparklar, logistika mərkəzləri və regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində qeyri-neft sahələrinə iri həcmli investisiyalar yönəldilmişdir. Bu investisiyalar istehsal bazasının genişlənməsi, yeni müəssisələrin yaradılması, məşğulluğun artması və ixrac imkanlarının güclənməsi baxımından müsbət rol oynamışdır. Aqroparkların yaradılması kənd təsərrüfatında daha müasir idarəetmə və istehsal modelinə keçidi sürətləndirmişdir. Eyni zamanda sənaye parkları emal və sənaye məhsulları üzrə klaster yanaşmasının tətbiqinə şərait yaratmışdır. Bununla belə, investisiya siyasətinin gələcək mərhələdə sadəcə fiziki güclərin artırılmasına deyil, texnoloji yenilənməyə, rəqəmsal transformasiyaya və ixrac məhsullarının keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilməsi daha məqsəduyğundur.

Dövlət tərəfindən tətbiq olunan vergi və gömrük güzəştləri, ixrac təşviqi mexanizmləri, sahibkarlığın maliyyə dəstəyi və marketing proqramları da qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırır. Lakin bu dəstək alətlərinin daha çox nəticəyönümlü indikatorlarla əlaqələndirilməsi vacibdir. Məsələn, dəstək alan müəssisələrin ixrac həcmi, yeni bazarlara çıxışı, sertifikatlaşdırma səviyyəsi və məhsuldarlıq artımı müntəzəm monitorinq olunmalıdır.[5]

Empirik nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Aparılmış təhlil bir neçə əsas nəticəni ortaya qoyur. Birincisi, Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun payı artmış, qeyri-neft ixracı 2015 – 2024 dövründə əhəmiyyətli genişlənmə nümayiş etdirmişdir. İkincisi, bu artım daha çox kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları hesabına baş vermişdir. Üçüncüsü, emal sənayesinin və yüksək dəyər yaradan məhsulların payı hələ məhdud olduğundan ixracın keyfiyyət parametrləri istənilən

səviyyədə deyildir. Dördüncüsü, əsas ixrac bazarlarının məhdud sayda ölkələrdə cəmlənməsi yüksək coğrafi konsentrasiya yaradır. Beşincisi, rəqabətqabiliyyətin dayanıqlı artımı üçün texnologiya, innovasiya, insan kapitalı, logistika və standartlaşdırma sahələrində sistemli irəliləyiş zəruridir.

Empirik nəticələr həm də göstərir ki, qeyri-neft sektorunda artımın özü avtomatik olaraq yüksək rəqabət üstünlüyü yaratmır. Əgər artım əsasən xammal və aşağı emal dərəcəli məhsullar üzrə baş verirsə, bu zaman iqtisadiyyatın ixrac gəlirlərində keyfiyyətli struktur sığrayışı baş vermir. Deməli, siyasət hədəfi sadəcə ixrac həcmi artırmaq deyil, onun məhsul mürəkkəbliyini, bazar müxtəlifliyini və əlavə dəyər tutumunu yüksəltmək olmalıdır.

Təklif və tövsiyələr

Azərbaycanın qeyri-neft sahələrində rəqabətqabiliyyətin artırılması və ixrac potensialının formalaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- Emal dərinliyinin artırılması və xammal ixracından hazır məhsul ixracına keçidin stimullaşdırılması.
- Qeyri-neft ixracının coğrafiyasının genişləndirilməsi, xüsusilə Avropa, Körfəz, Mərkəzi Asiya və Şərqi Asiya bazarlarına çıxış strategiyalarının hazırlanması.
- Kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqinin genişləndirilməsi.
- Rəqəmsal logistika, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və ticarətin asanlaşdırılması tədbirlərinin sürətləndirilməsi.
- İxrac yönümlü müəssisələr üçün innovasiya vauçerləri, texnologiya transferi proqramları və məqsədli maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi.
- Peşə təhsili və ixtisasartırma proqramlarının ixrac potensialı yüksək olan sahələrin tələblərinə uyğunlaşdırılması.
- “Made in Azerbaijan” brendinin daha güclü marketinq və beynəlxalq tanıtım strategiyası ilə müşayiət olunması.
- Dövlət dəstəyi alan müəssisələr üçün nəticəyönümlü monitorinq və qiymətləndirmə sisteminin yaradılması.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın qeyri-neft sahələrində rəqabətqabiliyyətin

artırılması və ixrac potensialının formalaşdırılması artıq iqtisadi siyasətin alternativsiz istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Son illərdə qeyri-neft ÜDM-nin payının artması, qeyri-neft ixracının 3,3 milyard ABŞ dollarına qədər yüksəlməsi və sektor daxilində müəyyən struktur irəliləyişlərin müşahidə olunması bu sahədə müsbət dinamikanı təsdiq edir. Lakin bu müsbət meyillərə baxmayaraq, məhsul strukturunda aşağı və orta emal dərəcəli malların üstünlüyü, ixrac bazarlarının məhdud coğrafiyada cəmlənməsi, texnoloji yenilənmənin kifayət qədər dərin olmaması və innovasiya aktivliyinin zəifliyi qeyri-neft sektorunun rəqabət mövqelərini məhdudlaşdıran əsas amillər olaraq qalır.

Tədqiqatın empirik nəticələri göstərir ki, qeyri-neft sahələrində rəqabətqabiliyyətin dayanıqlı yüksəldilməsi üçün yalnız istehsal həcmlərinin artırılması kifayət etmir. Bunun üçün struktur siyasəti, texnoloji modernləşmə, insan kapitalının inkişafı, logistika səmərəliliyinin artırılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşma və ixrac bazarlarının diversifikasiyası vahid siyasət çərçivəsində əlaqələndirilməlidir. Qeyri-neft ixracının genişlənməsi o halda iqtisadi dayanıqlılığa real töhfə verə bilər ki, o, yüksək əlavə dəyərli, rəqabətə davamlı və bazar baxımından şaxələndirilmiş məhsul portfelinə əsaslansın.

Beləliklə, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun gələcək inkişaf trayektoriyası məhsul və bazar müxtəlifliyinin genişləndirilməsi, emal sənayesinin gücləndirilməsi, aqro-sənaye inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi, rəqəmsal və nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, eləcə də global dəyər zəncirlərinə daha dərin inteqrasiya ilə bağlıdır. Bu istiqamətlərdə ardıcıl və elmi əsaslandırılmış siyasət həyata keçirildiyi təqdirdə, qeyri-neft sektoru ölkənin uzunmüddətli iqtisadi artımının, valyuta gəlirlərinin və beynəlxalq rəqabət üstünlüyünün əsas dayaqlarından birinə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. World Bank. (2008). Azerbaijan Country Economic Memorandum: New Silk Road – Export Diversification. <https://docu->

ments1.worldbank.org/cu-rated/en/181421467991920707/pdf/44365-AZERBAIJANI-PUBLIC-2.pdf

2. International Trade Administration. (2026). Azerbaijan - Market Overview.

3. World Bank. Competitiveness in Azerbaijan: A Call to Action. Washington, DC: World Bank Group, 2019, 120 p.

4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2026). Xarici ticarət əlaqələri (yanvar-noyabr 2025). <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=6596&lang=az>

5. Center for Analysis of Economic Reforms and Communication. (2026). Azerbaijan's non-oil exports reached \$3.6 billion in 2025. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler>

6. Azerbaijan Center for Analysis of Economic Reforms and Communication. Export Review, various issues 2023–2025.

7. Azerbaijan Export and Investment Promotion Agency (AZPROMO). “Made in Azerbaijan” Programme Materials. Baku, 2016–2024.

ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ И ФОРМИРОВАНИЕ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА В НЕ НЕФТЯНЫХ СЕКТОРАХ АЗЕРБАЙДЖАНА.

Сона Рауф МУРАДОВА

Доктор философии по экономике

¹Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
E-mail: sona.muradova@asoju.edu.az

Гусейн Гайвалы МАМЕДОВ

²Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности,
Магистрант
E-mail: huseunmemmedov79@gmail.com

Резюме: Развитие ненефтяного сектора Азербайджана является одним из ключевых условий экономической устойчивости. В статье проанализированы динамика ненефтяного ВВП за 2010–2024 годы, товарная и географическая структура экспорта, а также роль сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности. В исследовании применены среднегодовой темп роста, показатели структурных изменений и индекс Херфиндаля-Хиршмана. Установлено, что при росте ненефтяного экспорта его товарная и географическая диверсификация остается ограниченной. Обосновано, что для повышения конкурентоспособности необходимы технологическое обновление, инновации, развитие человеческого капитала, логистики, сертификации и интеграции в глобальные цепочки стоимости.

Ключевые слова: конкурентоспособность, ненефтяной сектор, экспортный потенциал, диверсификация, экономическая эффективность.

INCREASING COMPETITIVENESS AND SHAPING EXPORT POTENTIAL IN AZERBAIJAN'S NON-OIL SECTORS

Sona Rauf MURADOVA

Doctor of Philosophy in Economics

¹Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: sona.muradova@asoiu.edu.az

Husein Qayvali MAMMADOV

²Azerbaijan State Oil and Industry University Master:

E-mail: huseunmemmedov79@gmail.com

Abstract: The development of Azerbaijan's non-oil economy has become one of the main pillars of the country's long-term sustainable growth strategy. This article examines the issues of increasing competitiveness and shaping export potential in the non-oil sectors of Azerbaijan. The study analyzes the dynamics of the non-oil share in GDP, the volume of non-oil exports, product and geographic export structure, and the role of agriculture and manufacturing on the basis of data covering the period 2010–2024. The methodological framework combines descriptive statistics with structural and comparative analysis. In the empirical part, the compound annual growth rate, structural change indicators, and the Herfindahl-Hirschman Index are applied to assess export performance and concentration. The results show that although non-oil exports have increased significantly, their structure remains insufficiently diversified, while a considerable part of exports is concentrated in a limited number of destination markets, primarily Russia, Türkiye, and Georgia.

The findings indicate that sustainable competitiveness in the non-oil sector cannot be achieved solely through quantitative growth in production. It requires technological upgrading, stronger innovation capacity, human capital development, improved logistics, wider adoption of international standards, and deeper integration into global value chains. The article proposes policy recommendations aimed at expanding value-added production, diversifying export destinations, strengthening branding and certification, and improving institutional support mechanisms for export-oriented sectors.

Key words: competitiveness, non-oil sector, export potential, diversification, economic efficiency.